

ЗАСНОВНИК БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА «АСКАНІЯ-НОВА» Ф. Е. ФАЛЬЦ-ФЕЙН ПОГЛЯДОМ З ХХІ СТОЛІТТЯ

Давиденко В. М.

Миколаївський державний аграрний університет

Вступ. Геній і діяльність Ф. Е. Фальц-Фейна були багатограними. Окрім піонерської діяльності в галузі заповідної справи, він показав приклад раціонального природокористування, створював базу і організовував проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень в галузі акліматизації, тваринництва, рослинництва. Він займався історією скіфів, створив метеорологічну станцію, музей і багату наукову бібліотеку. Вчений подає приклад розумного використання досягнень науково-технічного прогресу в практиці аграрного виробництва, впроваджує новітні, на той час, технології. Його діяльність одержала високу оцінку і визнання сучасників. Але з 20 по 80 рр. минулого століття комуністичною системою ім'я Ф. Е. Фальц-Фейна піддавалося анафемі, і хоча у квітні 1994 року заповіднику було присвоєно його ім'я, сучасне покоління в Україні мало володіє об'єктивною інформацією про історію створення Асканії-Нова і значення в її розбудові Ф. Е. Фальц-Фейна. «Асканія-Нова» – це винятковий комплексний біосферний заповідник, до структури якого сьогодні включається заповідний степ, зоологічний парк, дендрологічний парк, наукова бібліотека, природничий музей, метеорологічна станція.

Викладення теми. У 1914 році професор В.І. Талєєв з Харкова писав: «... в історії питання охорони природи не лише Росії, але і взагалі, особлива заслуга видатного освіченого землевласника Асканії-Нова Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна». Високо цинив Ф. Е. Фальц-Фейна академіки Д.М. Анучін, І.П. Бородін, професори Г.К. Ви-соцький, І.К. Пачоський. А академік М.М. Завадовський про нього говорив: «Мене безмежно вражає справа його рук, кожне дерево, кожний гайок, або ставок були ним продумані і дивували доцільністю призначення. Ця людина не любила писати і те невелике, що є в літературі від його імені часто написано лише за його вказівкою. Його талант пішов у справу, в організацію, у вітвір особливо виняткового роду, з рідкісними проблисками майже генія. З незвичайною енергією він розгортає справу свого життя, віддаючи їй свій талант, свою рідкісної сили волю».

Ф. Е. Фальц-Фейн мав фундаментальну біологічну освіту, він закінчив Херсонську гімназію, навчався спочатку в Новоросійському

університеті в Одесі, а у 1882 році стає студентом ветеринарно-медичного факультету Дерпського (нині м. Тарту в Естонії) університету, який закінчив у 1889 році. У формуванні кола інтересів Ф. Е. Фальц-Фейна як натуралістів важливу роль відіграли Жоффруа Сент-Ілер, Анатолій Петрович Богданов (фундатор і керівник Комітету акліматизації тварин при Російській спільці сільського господарства).

Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн народився 16 квітня 1863 року в Асканії-Нова і був старшим серед семи дітей Софії Богданівни Фальц-Фейн (1833-1919). Софія Богданівна була високоосвіченою людиною, підтримувала дружбу з Л.М. Толстим, Ф.М. Достоевським, В.Д. Набоковим, І.К. Айвазовським та іншими визначними діячами держави, науки, літератури, мистецтва. Вона була особисто знайома з царями Олександром II та Миколою II, користувалася високою їх шаную.

З перших років свого існування Асканія-Нова була високорозвинутим тваринницьким господарством. Окрім тонкорунних овець, тут завжди розводили велику рогату худобу, коней, верблюдів, свиней, буйволів та інші види гільськогосподарських тварин. На сільськогосподарській виставці у Нижньому Новгороді в 1896 року асканійські коні одержали 5 золотих і 7 срібних медалей. Асканійська велика рогата худоба постійно представлялась на ярмарках і зокрема у Каховці. В Асканії-Новій відкрита перша зоотехнічна станція на території Російської імперії, а у 1916 році – відділення дослідної станції по вівчарству Петровської сільськогосподарської академії. Вже на початку 1900 років тут працювали лікарня, автономна електростанція, телеграф, храм, де за розробленим регламентом молилися православні, римо-католики. З 1890 року працювало початкове земське вчилище на 30 учнів. Всі ці заклади і їх робочий персонал утримувались на кошти Ф. Е. Фальц-Фейна.

У 1874 році в нагороду за відмінне навчання Фрідріх одержав від батька багату колекцію птахів, для утримання яких він виділив вольєру, з облаштування якої починається історія асканійського зоологічного парку. А вже через 10 років зоопарк мав площу понад 90 га, де утримувалося понад 50 видів рідкісних тварин і птахів, у тому числі бізони, зубри, коні Пржевальського, антилопи кана та гну, лами, верблюди, велика рогата худоба Ватусі, бантенги, яки, буйволи, муфлони тощо. Вже у 1889 році зоопарк чітко визначився як акліматизаційний, а вже тільки це є визначною і дуже важливою науковою проблемою. Окрім того, вже в кінці XIX століття в асканійському зоологічному парку проводяться дослідження по гібридизації і одомашненню тварин.

Ф. Е. Фальц-Фейн сформував єдині в Російській імперії стада страусів, кенгуру, багату колекцію фазанів. Щодо підбору тварин для зоопарку, то серед ссавців надавалась перевага копитним, переважно видам, які екологічно пов'язані з степовими та лісостеповими ландшафтами. Особлива увага надавалась тут копитним тваринам африканської савани. Більшість копитних, які багаторазово сюди завозились, відносились до групи африканських антилоп. Хижаки, особливо крупні, до зоопарку, як правило не завозились. Спорадичне завезення таких звірів, як леопарди, шакали, вовки, були випадковим явищем і не впливали на загальний характер формування колекції тварин зоопарку. Не було спроб придбати і таких крупних тварин, як слони, носороги, бегемоти, утримання яких вимагало спеціального обладнання і не відповідало головному принципу асканійського зоопарка – надавати тваринам хочаб відносну волю.

У 1897–1899 роках Ф. Е. Фальц-Фейну вдається відправити експедицію до Центральної Азії і вперше в світі завезти до зоопарку коней Прежевальського, які вже у 1904 році в Асканії-Новій почали розмножуватися. У ці ж роки до зоопарку завозять бизонів і зубрів, антилоп сайга з метою їх реакліматизації.

Серед птахів переважно підбирали рослиноїдні види відкритих просторів, наприклад, страуси, журавлі, або пов'язані з водою і болотами качки, гуси, лебеді, кулики, фламінго, фазани. Серед декоративних і напівдомашніх птахів завозились павліни, цесарки, декоративні породи кур тощо. Слід відмітити, що асканійський зоопарк був другим місцем в Європі і першим на території Російської імперії, де вдалося одержати приплід від африканського страуса за умов вольєрного його утримання.

Спеціалізація зоопарку в бік рослиноїдних видів і видів переважно степових і лісостепових, а окрім того, таких, щодо яких була надія застосувати вільне (пасовищне) або напіввільне (вольєрне чи паркове) утримання, намітилася вже з перших років його існування. Ця спеціалізація була результатом глибоко продуманої системи, спрямованої на створення в степовій зоні акліматизаційного центру тварин, які походять з різних зоогеографічних областей, але властиві для зон степів, прерій, саван, даунлендів.

1911–1915 роки були періодом найбільшого розквіту зоопарку. В ці роки тут утримувалося 52 види ссавців, з них 13 видів антилоп, 2 види зебр, 7 форм оленів, зубри, бізони, коні Прежевальського. Птахи були представлені 208 видами, серед яких 4 види страусів, 7 видів гусей, 6 лебедів і до 20 форм фазанів (звичайний, кавказький, мідний, сріблястий, золотистий, алмазний, бриліантовий, блискучий, королівський,

різнобарвний, рижий, полосатий, чорнописний, вухастий, сельмен-гірський, Свайн, манчжурський, монгольський, японський). В асканійських парках жили фазани, турачі, глухарі, тетері, кам'яні куропатки.

Основні напрями акліматизації тварин в Асканії-Новій, що намітились ще в кінці XIX століття, були наступні: заселення південних тварин у більш північних районах; розведення в степу лісових тварин помірного і, частково, тропічного поясів; спроба натуралізувати в умовах степової рівнини деякі види гірських копитних.

Ще з кінця XIX століття в зоопарку розпочали проводити дослідження з проблем гібридизації. Вже у 1903 році у московському видавництві вийшла наукова робота Ф. Е. Фальц-Фейна «Дослідження метизації зебри з конем». Вже на початку 20 століття зоопарк стає важливим науковим центром з чітко вираженою структурою, що включала оригінальні орнітологічний і теріологічні відділи, зоологічний музей, спеціальні дослідницькі лабораторії. На території зоопарку була створена система ставків і екзотичних каналів та водоводів для водоплаваних птахів. На цих водоймах добре себе почувають фламінго, лебеді, гуси, качки. У справі створення зоопарку сподвижником Фрідріха Едуардовича був Клим Євдокимович Сіяноко – талановитий зоолог від Бога. Нині асканійський зоологічний парк виконує великі обсяги наукової, освітницької, просвітницької, природоохоронної роботи. Його площа становить 175 га. Нині зоологічний парк є досконалою науково-дослідною лабораторією, освітнім і просвітницьким центром.

Дендрологічний парк, площею 28 га, у ландшафтному стилі був Ф. Е. Фальц-Фейном заснований у 1887 році. Розбудовувався парк за проектом художника-пейзажиста з Одеси Дю Френа, а реалізовувався цей проект під керівництвом українського художника-садівника Владіслава Падалки. Завершував оформлення парку в 1902 році художник-пейзажист В.Д. Орленко. Тут були висаджені дерева південні і північні, східні і західні. Головним чином саджанці завозили з Одеси і Риги. Дендропарк був посаджений в три яруси. Перший ярус представлений дубом, софорою японською, ясенем звичайним, гледичією, сосною звичайною та кримською, в'язом тощо; другий ярус – кленом гостролистним, акацією білою, липою, грабом тощо; третій – це підлісок з бузку, бузини чорної, акації жовтої, бирючини, ліщини, жасмину, спіреї тощо. Під покривом дерев ростуть конвалії, чистотіл, барвінок, фіалки тощо; ростуть тут і різні види грибів. У дендропарку нараховується 748 видів дерев, біля 160 видів і форм пройшли тривалу акліматизацію.

Асканійський дендропарк може служити на світовому рівні еталоном створення парків в умовах посушливої степової зони. За сто

років свого існування дендропарк в умовах штучного зрошення сформувався як оазисна екосистема, взірць небаченого садово-паркового мистецтва на півдні степової зони України. Його штучна зрошувальна система джерел, водотоків і ставків, екзотична водонапірна вежа ще у 1889 році одержали золоту медаль на всесвітній виставці в Парижі. Дендропарк є пам'ятником садово-паркового мистецтва та архітектури XIX століття. Нині він має велике наукове значення як оригінальна лабораторія для вивчення природи. Дивовижні його галявини і казковий грот. Його можна розглядати як фактор кліматоутворюючий, ґрунтоутворюючий, санітарно-гігієнічний, сховище і середовище життя птахів, звірів, хороший меліорант. Виняткове значення дендропарку як рекреаційного фактору і не тільки для місцевого населення. Велике культурно-естетичне значення дендропарку.

Асканійський заповідний степ був створений Ф. Е. Фальц-Фейном у 1898 році, коли з господарської експлуатації було ним вилучено 520 десятин цілинного степу і організовано резерват. Навкруги заповідного степу Фідрих Едуардович ввів зонування, за умов якого по периметру заповідника прилягали сінокоси, за ними йшли пасовища, а вже тільки тоді йшли орні землі. Уже тоді були наступні зони: 1) зона абсолютного заповідання; 2) зона з обмеженим і контрольованим використанням земель; 3) зона з регульованим використанням земель. На території заповідного степу була введена повна охорона природного комплексу. Одна з виділених у 1898 році ділянок «Старий степ» збереглася до нині і є проядром сучасного біосферного заповідника «Асканія-Нова».

Нині це є найбільша в Європі заповідна цілина площею 11054 га. Наукове значення заповідного степу величезне, оскільки це єдиний у світі еталон ковилаво-типчакowego цілинного степу, де спільно існують ґрунти, рослини, тварини. На території заповідного степу росте 478 видів покритонасінних рослин, 332 види грибів, 285 видів водоростей, 53 види мохоподібних. На цій території зустрічається 4 види земноводних, 5 видів рептилій, гніздиться і мігрує понад 270 видів птахів, живе 28 видів ссавців. У природних фіто- та зооценозах зустрічається 38 видів, занесених до Червоної книги України.

Домінуючим видом асканійського степу є ковила (українська, Лесінга, волосиста-тирса), типчак. Заповідний степ – унікальна жива наукова лабораторія, де здійснюється моніторинг за еволюцією степу, вивчаються і розробляються методи збереження степової флори і фауни. Виняткове його природоохоронне значення. Тут зберігається чотири найбільш характерні для степу Півдня України ґрунтові типи (звичайні чорноземи, південні чорноземи, темно-каштанові та кашта-

нові), 44 рослинні формації, в тому числі п'ять ендемічних (тобто тих, які зустрічаються тільки тут); понад 600 видів рослин. У степу зустрічається понад 50 видів цілолих лікарських трав.

Заповідний степ – унікальний банк генетичних ресурсів рослин, який на сьогодні використовується недостатньо. Наприклад, дуже привабливою є конюшина мінлива для використання як кормової багатобілкової культури. Степова люцерна, вика, горошок варті уваги селекціонерів, бо загартовані сонцем, посухами і здатні давати більші врожаї, ніж посіви трав культур з вологих північних регіонів.

Асканійський заповідний степ є не тільки національним багатством України, це вселюдське багатство і цінність.

У 1897 році Ф. Е. Фальц-Фейн заснував в Асканії-Нова метеорологічну станцію, яка не перериває своїх спостережень донині, і результати її багаторічних спостережень представляють надзвичайну цінність для науки, для комплексного моніторингу динаміки клімату степу.

У 1900 році Фрідріх Едуардович створив в Асканії-Нова природничий музей, звозив туди степові кам'яні баби. Це була найбагатша в світі колекція таких пам'яток матеріальної культури стародавнього північного Присивашся.

У 1903 році Ф. Е. Фальц-Фейн першим у Росії і світі підтримав дослідження по штучному осіменінню тварин, яка до тепер не втратила особливо актуального значення у тваринництві як важливий зоотехнічний метод племінного поліпшення тварин. Вже, починаючи з 1904 року методом штучного осіменіння в Асканії-Нова одержують коней і овець. У ці роки І. І. Іванов розробляє методику використання штучного осіменіння при гібридизації і застосуванні його як зоотехнічного методу, як заходу інтенсифікації племінної роботи тощо.

Ф. Е. Фальц-Фейн підтримував наукові, ділові зв'язки з мандрівником П. К. Козловим, вченим-лісником Г. І. Висоцьким, зоологами А. П. Семеновим-Тянь-Шанським, О. О. Браунером, С. І. Огнєвим, Л. Хен-ком, П. Мачі, О. Хайнротом, Х. Конзенцем, біологам І. І. Івановим, художниками Х. Унгевітером, І. К. Айвазовським, Аппелем, Бецманом, письменниками Л. М. Толстим, О. О. Ярошенком та багатьма іншими.

У квітні 1914 року Асканію-Нову відвідав цар Микола II, а 14 (29) травня 1914 року він надав Фальц-Фейнам дворянське Російської імперії достоїнство.

У 1910 році в Асканії-Нова Ф. Е. Фальц-Фейном була заснована перша в Російській імперії зоотехнічна станція, а в 1916 році була заснована дослідна станція вівчарства.

Всі ці структури Ф. Е. Фальц-Фейн заснував на власні кошти і в середині власного великого капіталістичного господарства, яке займалося розведенням овець, коней, великої рогатої худоби молочною продуктивністю. Це господарство мало багаті сади і виноградники, овочеві городи, великі лани під пшеницею. Така складна структура Асканії-Нова зберігалась весь радянський період. Окремі елементи доповнювали один одного, а інші вступали між собою в протиріччя.

У березні 1917 року Ф. Е. Фальц-Фейн під тиском політичних подій в Росії їде до Москви і навіки залишає своє творіння – Асканію-Нову. У серпні 1918 року він назавжди залишає Росію. Дуже хворим він приїздить до Берліна. У 1919 році він робить останню свою доповідь перед вченими біологами природоохоронної комісії Германії про стан асканійського зоопарку і заповідного степу. У червні 1920 року Ф. Е. Фальц-Фейн їде на лікування до санаторію в Бад Кіссинген, де 2 серпня помирає від серцевого нападу. Похований засновник біосферного заповідника «Асканія-Нова» у Берліні на кладовищі «12 Апостолів». На скромній, але вишукано оформленій могилі стоїть камінь з написом «Тут покоїться з миром великий творець Асканії-Нова».

Вчені світу на честь Ф. Е. Фальц-Фейна назвали види рослин і тварин, віроніку, гвоздику, емуранчика, хом'ячка, кабана, мишу степову тощо.

Висновки. Генієм і працею Ф. Е. Фальц-Фейна в кінці XIX на початку XX століть Асканія-Нова стає унікальним і важливим природоохоронним, науково-дослідним, акліматизаційним, господарським і просвітницьким комплексом, а з 1994 року – біосферним заповідником імені Ф. Е. Фальц-Фейна. Головною задачею цього комплексу ставилося збереження і вивчення цілинного степу Півдня України. Важливість і складність цієї задачі полягала в тому, що степ має родючі ґрунти і легко піддається залученню до сільськогосподарської експлуатації. Не менш важлива і складна задача ставилась щодо збереження, акліматизації і вивчення великої кількості видів диких рослин і тварин, які представляли і представляють інтерес для сільськогосподарської практики як кормові, лікарські тощо. Акліматизація тварин, одержання гібридів, нових порід і масове розмноження тварин і рослин у нових для них регіонах. Так, були акліматизовані і розселені по всій степовій зоні (а нині і в зоні Лісостепу) фазани. Завдяки Асканії-Новій були збережені коні Пржевальського, і вона стала багатим резерватом цього червонокнижного виду тварин. Нині з Асканії-Нової цих коней завозять до монгольських степів – їх батьківщини, де протягом XX століття вони були знищені. В Асканії-Нова одержано і розмножено асканійського степового оленя, гібридів зубробізона та ряд інших.

Література

1. Давиденко В. М. Заповідна справа / В. М. Давиденко – Миколаїв : НУ «КМА» Миколаївська філія, 2002. – 143 с.
2. Рябко В. М. Асканія-Нова в решении научных проблем / В. М. Рябко. – Херсон : ХГТ, 2007. – 504 с.
3. Фальц-Фейн В. Е. Аскания-Нова / В. Е. Фальц-Фейн. – К. : Аграрна наука, 1997. – 348 с.